

УДК 821.161.2-2 Довженко

*Алла Шаргородська***ХАРАКТЕРИ І ХРОНОТОП У ДРАМІ О. ДОВЖЕНКА
“ПОТОМКИ ЗАПОРОЖЦІВ”**

В полі зору О.Довженка – режисера, письменника, публіциста завжди знаходилися самобутні характери, що позначалися естетичним синтезом родового, народного і національного. Автор прагнув до багатомірності у відображенні характеру, відтворенні внутрішнього світу людини через реальний потік життя, через звичайні та незвичайні (новелістичні) ситуації і важливі історичні події у житті народу. Він завжди вибирав у характерах найсуттєвіше, створюючи конфлікти, що часто залежать від естетичної концепції українського національного характеру і несуть велике емоційне навантаження. Такими перед нами постають: образ діда як символ родового начала, що супроводжував автора завжди, образ Івана Орлюка, Василя Кравчини - захисників Батьківщини, образ жінки-матері - Тетяни Запорожчихи, хранительки домашнього вогнища, чи жінки-страдниці - Мотрі Хутірної (“Тризна”).

Оскільки характер у драмі є головним, визначальним, і соціальна значущість драми розкривається через характер героя і конфліктні ситуації – головні компоненти побудови твору, необхідно з'ясувати поняття характеру. Більшість дослідників (Н.Воробйова, Є.Горбунова, С.Бочаров, Г.Поспелов, М.Жулинський і т.д.) наголошує на тому, що він детермінований конкретно-історичними обставинами. В.Фащенко визначає характер як тип людської поведінки, що виявляється у певних ситуаціях: “...характер у художньому творі – це відображені в світлі авторського ідеалу порівняно сталі властивості й змінні відношення утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях” [9, 20]

В. Волькенштейн додає, що образи-характери у драматичному творі виступають перед нами у взаємодії, боротьбі, у хвилюючих подіях і нерозривно зв'язані з фабулою, з драматичними подіями і ситуаціями; характери розкриваються в рішучих конфліктах, у ситуаціях і випробовуваннях [3, 106]. А К. Сторчак серед важливих чинників, що розкривають характер, називає становище персонажа, ставлення до нього інших персонажів і можливості виявляти і здійснювати свої ідеали [7, 48]. У драмі герої, зачепивши один одного, повинні виявити свої характери в дії, викликаючи при цьому різні почуття.

Драма О. Довженка "Потомки запорожців" побудована на конфліктах: протистоянні між владою і заможним селянством (т. зв. куркулями) та конфлікті універсальному — між селом і владою, що дають можливість автору яскраво розкрити характери героїв, відобразити суперечності в житті народу початку 30-х р. і наголосити на трагізмові ситуації.

Вже у зав'язці перший конфлікт, представлений Скиданом і Забродою, як і динаміка масової сцени сприяють розкриттю характерів. Прочитавши в газеті про останній присуд куркульству і побачивши як куркулів везуть у ешелонах, він "летить" додому, щоб повідомити про трагедію усім іншим. Заброда переживає складні емоційні та вольові процеси, ступінь емоційної вібрації яких дуже великий: від збудження й роздратування до стану афекту, коли у діалозі-двобої із Скиданом його гнів переростає у лють. Та, зрозумівши марність своїх зусиль й безвихідь, він впадає у розпач, проклинаючи все на білому світі: і степ, і дощ, і нащадків, і батьків. Його наступальний тон (про що свідчать обірвані репліки і окличність інтонації) перейшов у елементи бурхливих страждань — прокльони. Заброда — патетичний борець, його характер виявляється в безпосередній дії — боротьбі за справедливість. Він кидається з шаблею (предмет часової, історичної символіки) на Скидана, аби у двобої відстояти свою честь і свою землю.

"Видимою мовою душі" як і ремарками автор акцентує пристрасність натури Заброди, бо "велика пристрасність як і велика мета, — казав О. Довженко, — породжують великі характери". Психологічний стан героя усвідомлений, довготривалий. Найстрашніша кара для нього — втрата майбутнього, втрата власного роду — дитя підки-

нули на колгоспний двір. Більше нічого його не пов'язує з рідною землею, майбутнім, бо його хронотоп, який для нього існує як величезний духовний потенціал і без якого він не мислить свого існування, зруйновано. Навіть саме ім'я Григорій (*Grugoris* – гр.) [8, 308] символізує-свідчить про любов до праці, землі, фольклору, що вказує на самобутній характер героя, хоча прізвище Заброда, той що «бродить, блукає» якби внутрішньо, «підтекстово» «прирікає» його на втрату цієї землі.

Дієвий самовияв характеру в драмі розкритий через хронотоп, який «як формально-змістова категорія визначає і образ людини в літературі; цей образ завжди суттєво хронотопічний» [1, 122]. У творі часово-просторові відносини будують канву, в середині якої відбувається дія. Через конфлікти драми «Потомки запорожців» розкривається соціально-психологічний час і окремий його ряд – історичний, що існує паралельно з індивідуальним. Ремаркою автор повідомляє, що «дія відбувається на Україні, біля Запоріжжя, над Дніпром в 1930 – 32 рр.» [4, 102]. Історична епоха зображена саме через сутичку – кульмінаційний момент, розкритий через видавницьку подачу обставин у масштабі і національному, і всесвітньому, і локальному. Час сімейних стосунків, особистих, не відділяється від колективного, історичного життя, він неподільний.

Заброда, відчуваючи, як руйнується його сім'я, екстраполює свій «малий», локальний хронотоп на «великий»: «Рахунки зводять отут по Марксу за століття... Подія ця в історії народу нашого велика, єдина...» [4,107]. Слова Скидана звучать як присуд: «... одрізано вас од села, наче вовче м'ясо або рак, звиніть за порівняння. Для нас ви перестали бути земляками» [4,105]. Тому він іде на смерть.

Оскільки родова особливість драми – максимальне ущільнення часу у творі, відтворення в ньому особливо напружених подій, які розвиваються швидко та експресивно на сцені, щоб передати цілу епоху, тому все наростаюче нагнітання обстановки відчувається з перших рядків драми, коли починають називати куркулів, яких будуть вивозити у Сибір, деякі падають мертвими:

«Задорожній. Я! (Падає).

Шах. Помер. Названо його і він помер» [4, 104].

Вчинок героя хронотопізує характер, тому важливим у драмі є мотив зустрічі й мотив особистої правоти (індивідуальної правди).

Ці мотиви у системі часово-просторових координат визначають як композицію драми "Потомки запорожців", авторське сприйняття історичного процесу, так і характер дійових осіб.

Часове означення (в один і той же час) невід'ємне від просторового означення (в одному і тому ж місці) отримує різні конкретні відтінки в тому числі й емоційніно-ціннісні. В даному творі двобій переростає у глибокий символ, і можна говорити про проблему історичної інверсії, бо міфологічне і художнє мислення Заброди, Скидана локалізує в минулому такі категорії як мета, ідеал, справедливість: обидва називають себе потомками запорожців. Автор в ремарці характеризує Заброду як і всіх куркулів прихильниками старовини, отже, такими, що відстоюють патріархальний уклад життя і не приймають нового, збуреного, відірваного від землі утопізму.

Хронотопічність характеру виявляється у взаємодії людини з оточуючим її простором. Так авторська ремарка до першої дії: "Вечір у небі, хмари, і грім немовби десь гримить далеко над Дніпром. На подвір'ї душ двадцять п'ять людей у стані важкого напруження. Всі чекають наближення чогось надзвичайного" [4, 103] визначає вписаність героя у час і простір, в емоційну установку на взаємодію з ними. Тому пейзаж відтворює психічний стан як Заброди, так і решти учасників.

Звичайно, Скидан дає відсіч, бо має підтримку держави, він сліпий виконавець у руках влади, керівних органів. Куркулів він, як представник бідноти, зневажає, але не дає над ними знущатися, бо вони для нього — люди. Він, можливо, не до кінця усвідомлює своє становище і мріє про усупільнену землю. І про "рай" на землі, хоча в той же час і суперечить собі: "Для раю на землі потрібна душевна святість у більшій мірі, ніж для небесного колись" [4, 122]. Він вже давно відірваний від землі, бо був на афганському кордоні, у війську гедеу, стеріг республіку [4,113], а тепер двадцятип'ятитисячником посланий у село. Характер його віддзеркалюється у конфліктах із Забродою, Гусаком, батьком. Скидан — неповторна особистість, що має глибокоіндивідуальні риси та ознаки, які не зводяться лише до соціальних характеристик. Як індивідуальність він особа яскрава і виразна у ставленні до людей, особливо до жінки. Він чесний і правдивий. Нелегко йому доводиться під час

палійства і саботажу, але він не втрачає рівновагу, захищає куркуля Левка Царя, бо його сини загинули у 1919 р. у боротьбі з Петлюрою, і Скидан поклявся кров'ю, що догляне його:

“Тягнибіда. І ти поклявся?”

Скидан. Кров'ю. Вона текла з нас в одну калюжу” [4, 112].

Те, що автор ідеалізує Скидана, видно вже і з ремарки. Петрові 33 роки, вік Ісуса Христа, розквіт сил. Він міцний і стриманий, з багатим внутрішнім світом. Та ще й ім'я таке, що свідчить про твердість і непохитність характеру, бо Петро з грецької *petra* – скеля, камінь. В боротьбі з Гусаком “патріотом” і “борцем” за радянську владу, через авантюрний час якого показано кар'єриста, що ціною людських життів здобуде собі партійність і кращу посаду, як і в зіткненні з бюрократам, Вигурою, за зниження плану хлібоздачі він виявляє сміливість і принциповість. Не розуміє Скидан і батька не тільки тому, що дід весь у минулому та не сприймає сучасного, а й тому, що не уявляє наслідків трагедії. Лише поступове розчарування приводить героя до прозріння і в останній конфліктній ситуації, зрозумівши свою приреченість, Скидан усвідомлює ілюзорність своїх надій і сподівань. Через символічний хронотоп порогу, який має суттєве значення в цій ситуації, автор показує кризу, життєвий злам у душі героя, як і в душі самого автора. Тому просить вибачення у селян і хоче, щоб зафіксували цю боротьбу письменники для нащадків.

Образ діда Демида, його характер і життя, внутрішній світ повніше розкриваються через ретроспекцію та її асоціативні рядки, хронологічно ущільнені часові рамки, через які подано філософію події та її конкретно-часову вмотивованість. Через спогади автор розкриває біографічний час, бо перед нами в монолозі на протязі декількох хвилин пропливає все життя діда, його тяжка хліборобська доля. Діда подано у двох часових пластах, він оцінює минуле з точки зору сучасного, тобто через часову перспективу. Його внутрішній психологічний час позначений трагічним сприйняттям, оскільки він не сприймає сучасного і майбутнього, інтуїтивно передчуває майбутні катастрофи і несправедливості. Як зазначає Д. Лихачов, “суб'єктивність, погляд на минуле із теперішнього, перспектива часу, зумовлена появою авторської особистості” [5, 298], бо в ній виявляється інтерес до сучасного і минулого не “історич-

ний" і не "біографічний", а філософський. Для О. Довженка це ідеал, в якому втілені віками набутий досвід, розуміння сенсу життя і драми людини.

Він і "плугатар добрий" і "поет нездійснений", що все своє життя любив пісню. Через безпосередню і непрямую характеристики ми дізнаємося, що він був і роботящий, і добре слово любив. Навіть ім'я Демид споріднене з українським день, дивитися, перша частина якого запозичена з грецької - *zeos* "Зевс", а друга *mudomai*: "підлюся, охороняю, обмірковую" [8, 156], відповідає портретній характеристиці, дід сивий і білий як Бог, чистий як день, що приносить мудрість. Він підлюється і охороняє покоління свого сина. Його життя весь час пов'язане з власною землею і хатою. Тепер ідилічний хронотоп зруйновано, бо хата — вже не той його мікросвіт: «Стара велика Скиданова хата. Велика піч. На стінах плакати, оголошення. На великому столі «діла», плани, книги... Мар'яна замітає сильно засмічену соняшниковим лушпинням підлогу» [4, 115]. Через неї відбито переплітання історичного й особистого, пересікання просторових і часових рядів драми, розкриваються "ідеї", "пристрасті" і характери героїв. Тому дід з болем у серці констатує:

"Демид. Третій місяць його (соняшник — А.Ш.) лузають, да лаються, да сердяться..., да курять так, що й образів не видно... Суєта. Не хата — постійний двір..."[4, 115].

Через "горизонтальну" просторову модель автор подав локалізований і психологізований простір діда, в якому останній виявляє прагнення до гармонії. Через просторову опозицію хата-світ (село) історичне протистоїть міфологічному, бо це не хата вже, а "тимчасово правління колгоспу", відбувається протистояння і накладання бінарних опозицій: "сакрального" і "профанічного" часопростору. Саме руйнування такого континууму посилює драматизм твору: надає експресії через протистояння двох світів: "об'єднання фонового і психологічного часу виявляє протиріччя між героєм і часом" [6, 116].

Оперуючи поняттям часу як філософською категорією і відтворюючи своє суб'єктивне усвідомлення історичного процесу, автор відтворив художньо осмислений образ часу через індивідуальний час героїв та їхнє ставлення до нього. Так, О. Довженко майбутнє

подає крізь призму перипетій сучасного, через точку зору героїв, які його не приймають: Заброду, діда Деміда, Тихого, або героїв, що мріють про нього і намагаються його досягти – Пасічний, Скидан. Домінантною рисою характеру агронома Пасічного, є його мрійництво, молодість, захоплення. Він мріє весь час про соціалізм, плекає ілюзії про щастя, про спільну землю. Тому всі його дії підпорядковані саме тим ілюзіям, він складає план колгоспної землі, допомагає Скидану: “Велике поле честі й слави... А ось шляхи на всі сторони світу...” [4, 116]. Його хронотоп екстраполоється у всесвітній, а у майбутньому він мріє повертати річки у моря, які захоче, бо “й Волга наша, і моря” [4, 125], тому думає, що хліб відібраний у селян обернеться у метал, щоб “вилізти з лихого бездоріжжя одній шостій частині світу і піднестися в небо на моторах” [4, 160]. Його відтіняє реаліст Скидан, який з кожним кроком, стикаючись з несправедливістю, зневірюється, виявляє свою роздвоєність, і єдине, на що він здатен - написати листа Сталінові з проханням розібратись і покарати винних. Пізніше у розмові з Вигурою розчаровується і Пасічний, побачивши навколо тупість керівництва, байдужість до долі людей.

Часово-просторові варіації у п'єсі, мотивуючи дії і вчинки героїв, є рушіями сюжету і водночас посилюють підтекст; вони дають уявлення не тільки про реальний час, образну картину світу, а й про стан душі селян, що переживають таке трагічне соціальне й психологічне потрясіння. Більшість селян позбавлена вибору, знаходиться у складній, критичній ситуації: відтак і руйнується його хронотоп.

Хоча необмежений горизонтальний простір для селян все той же: подвір'я, майдан, простора хата, тобто універсальний топос села, але вже й село як і земля не їхнє: із Білохатки перетворилось на колгосп «Пам'ять Леніна». Тому на тлі цієї епічної реальності, що прочитується як символічний топос, відбуваються то сутички, то збори, одне слово, боротьба за його збереження. Цей просторовий образ є найточнішим виразником ідеї твору і соціальних зрушень.

Втрата індивідуального хронотопу посилюється хронотічними рядами (житла, їжі, тварин). Так, зібрашиись у хаті, селяни виявляють певну деградованість, плюють соняшник, палять цигарки. Але найбільше посилюється розпач селян через ряд їжі – селяни п'ють горілку, заливають нею своє горе, коли у них забирають власне

майно, землю, і навіть забороняють називати себе запорожцями, чи коли селяни пиячать прямо на посівній, чи, зрештою, після зборів, коли вони остаточно усвідомлюють свою поразку. Та й сам Скидан, зіткнувшись із несправедливістю, у розпачі просить горілки. Поряд з іншими характерами автор зображує людей на роздоріжжі: селян-середняків, які виявляють сумніви і вагання, двоїстість особливо притаманну українцям. Письменник випробовує Нечитайла, ставлячи перед вибором: життя в природі, її ритмах і змінах, в гармонії стихій, степу, тобто життя за індивідуальним біологічним і циклічним часом, чи життя в невідомому колгоспі. Йому товкмачуть про суспільний лад і світле майбутнє, а йому своя земля наймиліша.

Про нерозривний зв'язок Мина із землею і космосом свідчить навіть його ім'я Мина (з грецької *μην*), пов'язане зі словом місяць [8, 157], але з іншого боку - хитання і сумніви, вказують на те, що він "мінливий, як місяць". А якщо врахувати й останнє: слово "Мина" пов'язане із словом "міряти", то, дійсно, це людина, яка "сім раз відміряє і один раз відріже". Хронотопічність характеру визначена відчасовим мотивом вибору, що є наслідком взаємодії героя з оточуючим його простором. Нечитайло чинить опір новому, незвіданому майбутньому, лишаючись вірним своїй стихії, себто, землі. Він від природи ввічливий і толерантний, прихильник традицій, любить працювати. Його зв'язок із землею виявляється через хронотопічний ряд живності - худоби, з якою найбільше у селян пов'язано сподівань і мрій:

"Нечитайло. Прийду додому ось, у хлів, на коней гляну. Скільки століть прожив я з ними у товаристві! Орав, пісні на них співав ще з діда-прадіда, щедрівки, колядки" [4, 149].

Тому так тяжко з ними розлучатись. У розпачі як і більшість селян, він хоче зарізати хоча б теля. А в селі по ночах реве худоба, пахне самогоном і кров'ю коней і корів. Уляна, вже поступивши до колгоспу, намагається випросити хоч маленьке телятко, щоб відчутти себе господинею. Виступаючи на зборах, вона, чесна і роботяща жінка, закликає до встановлення гармонії у стосунках селян із землею і працею, до органічного зв'язку душі й серця з природою і землею, до виявлення людяності, естетизму українського національного життя й обрядовості:

“Уляна: Любити треба ранній-ранній ранок. Любити треба схід сонця. І в цей от восход сонечка треба колгоспу восходити на роботу. А на заході - заходити додому з піснями”[4, 153].

Отже, характер Довженкових героїв виявляється через злитий в єдине ціле художній час і простір, що дає можливість відобразити особливість сприйняття українців, розкриття внутрішнього світу героїв через тісні залежності і взаємодії з природними законами навколишнього світу; допомагає показати, як персонажі драми екстраполюють себе на місце і час, тобто як модифікується хронотоп відносно до характеру. Власне, автор віддзеркалює у творі, до чого призводить втрата індивідуального часово-просторового континууму і як ці естетизовані процеси впливають на характер і його генезу.

Цитована література

1. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – 543 с.
2. Бочаров С. Характеры и обстоятельства // Теория литературы в 3-х т. – Т 1. – М. — 1964. — 452 с.
3. Волькенштейн В. Драматургия. – М., 1960. – С. 108.
4. Довженко О. Твори: В 5т. – Т. 5. – К., 1984. – 362 с.
5. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979. – 360 с.
6. Ритм, пространство, время в художественном произведении. Тематический сборник научных трудов профессором. – Алма-Ата, 1984. – 133 с.
7. Сторчак К. Питання поетики драми. – К., 1959. – 241 с.
8. Скрипник Л.Т., Дзятківська Н.П. Власні імена. – К., 1986. – 308 с.
9. Фащенко В. Відкриття нового і діалектика почуттів. – К., 1977. – 250 с.